

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Νικόλαος Κανελλόπουλος
Υποστράτηγος Αναστάσιος Πολύχρονος

ΓΕΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ
Ταξίαρχος Ιωάννης Μουστάκης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ
Συνταγματάρχης (ΤΘ) Βασίλειος Αναστασόπουλος
Ιστορικός-Επιστημονικός Σύμβουλος

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
Ευγενία Νικολάου

ΜΑΚΕΤΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ
Πέτρος Τσαλπατούρος

Copyright © 2022 ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΕΥΕΛΠΙΔΩΝ –
Εκδόσεις Γκοβόστη – Κ. Γκοβόστης & ΣΙΑ ΟΕ
Πρώτη Έκδοση, Δεκέμβριος 2022

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ
Ζωοδόχου Πηγής 73
Τηλ. 210.38.15.433
e-mail: info@govostis.gr
http://www.govostis.gr

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης, απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιοσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

ISBN 978-960-606-223-0

ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΕΥΕΛΠΙΔΩΝ

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ
11 ΜΑΪΟΥ 2022

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΤΑΚΤΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΜΗΡΟ ΕΩΣ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Νικόλαος Κανελλόπουλος
Επίκουρος Καθηγητής Στρατιωτικής Ιστορίας, ΣΣΕ

ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ δεκαετίες, η μελέτη της εξέλιξης της τακτικής και της πολεμικής τέχνης, την περίοδο της ιστορίας πριν από τη χρήση του πυροβόλου όπλου στα πεδία των μαχών, έχει αποφέρει πολύ σημαντικούς καρπούς, ώστε να θεωρήσουμε ότι η γέννηση της τακτικής και των περισσότερων από τις αρχές του πολέμου, όπως αυτές σήμερα έχουν διαμορφωθεί, έλκουν την καταγωγή τους από την ελληνική αρχαιότητα. Υπό αυτό το πρίσμα, η μελέτη της πολεμικής τακτικής αυτής της περιόδου δύναται να μας οδηγήσει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Σύμφωνα με τον Κλαούζεβιτς: «Η Τακτική διδάσκει την χρησιμοποίησιν των πολεμικών δυνάμεων κατά τας μάχας».¹ Στη συνέχεια, θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε το πώς χρησιμοποιούσαν τις στρατιωτικές δυνάμεις στην Αρχαία Ελλάδα στις κατά παράταξη μάχες. Την περίοδο αυτή, η τακτική στο πεδίο της μάχης αποτελεί, μεταξύ άλλων, μια πάλη επικράτησης και εναλλαγής των ρόλων ως κυρίαρχου Όπλου μεταξύ πεζικού και ιππικού, με την έννοια της αύξησης ή της μείωσης της σημασίας τού ενός ή του άλλου: άλλοτε επικρατεί το πρώτο, άλλοτε το δεύτερο, αλλά συχνότερα συνδυάζονται.

Για τη μυκηναϊκή περίοδο ελάχιστα γνωρίζουμε για να μπορέσουμε να σχηματίσουμε μια σαφή εικόνα της πολεμικής τακτικής. Η τακτική που φαίνεται να ακολουθείται είναι η κατά μέτωπο σύγκρουση των δύο αντίπαλων παρατάξεων, αφού έχει προηγηθεί βολή ακοντίων και βελών και προσωπική σύγκρουση των επικεφαλής τους, δηλαδή των ηρώων και των βασιλιάδων. Σκοπός ήταν η διάρρηξη της αντίπαλης παρατάξης και

1. Clausewitz 1960, 105.

η καταδίωξη των πολεμιστών. Η τακτική είναι απλή και δεν υπάρχει ελιγμός. Άλλωστε, η άσκηση διοίκησης κατά τη μάχη είναι αδύνατη, αφού οι επικεφαλής μάχονται στην πρώτη γραμμή από τα πρώτα στάδιά της. Επίσης, είναι ασαφές εάν τα πολεμικά άρματα χρησιμοποιούνταν στη μάχη ή αποτελούσαν το μέσο μεταφοράς των αρχηγών στο πεδίο της σύγκρουσης, προκειμένου να πολεμήσουν στη συνέχεια πεζοί. Κατά μία άποψη, οι Μυκηναίοι πολεμούσαν επί των αρμάτων τους, αλλά την εποχή που γράφει ο Όμηρος, αυτός ο τρόπος πολέμου έχει παρέλθει. Το κατεξοχήν ορεινό ανάγλυφο του ελληνικού χώρου –το οποίο δεν ευνοούσε εκτεταμένη δράση πολεμικών αρμάτων–, το μεγάλο οικονομικό κόστος κατασκευής και συντήρησής τους, καθώς και η αντικατάστασή τους από το ιππικό, συνετέλεσαν στην κατάργηση της χρήσης τους.²

Ο πρώτος γνωστός οργανωμένος και καλά διατεταγμένος σχηματισμός στο πεδίο της μάχης, κατά την αρχαιότητα, ήταν η φάλαγγα οπλιτών. Η παράταξη συγκροτείτο από βαριά οπλισμένους οπλίτες, προστατευμένους κατά το ήμισυ από την ασπίδα τους και κατά το υπόλοιπο από την ασπίδα του συμπολεμιστή τους που στέκεται δεξιά τους. Δεν χρησιμοποιούσαν εκηβόλα όπλα –ακόντιο ή τόξο– και το κύριο επιθετικό τους όπλο ήταν το δόρυ. Η διεξαγωγή της μάχης είχε τις εξής φάσεις: δορατισμός, ωθισμός, διάρρηξη –παράρρηξις– ή/και κύκλωση και καταδίωξη.³ Σκοπός ήταν η εξίσωση με το μήκος της αντίπαλης παράταξης, ώστε να περιορισθεί ο κίνδυνος υπερκέρασης, αλλά κατά το δυνατόν χωρίς να μειωθεί το βάθος, αφού τότε η φάλαγγα θα ήταν περισσότερο ευάλωτη σε διάρρηξη. Υπήρχε η τάση της πυκνώσης και κίνησης της φάλαγγας προς τα δεξιά, λόγω της φυσικής προσπάθειας των ανδρών να αυξήσουν την κάλυψη από την ασπίδα του δεξιού τους. Συνεπώς, υπήρχε ο κίνδυνος υπερκέρασης του αριστερού πλευρού κάθε παράταξης από το δεξιό της αντιπάλου της. Η εισχώρηση και τελικά η διάρρηξη της παράταξης επέφεραν συνήθως την κατάρρευσή της. Ακολουθούσε η καταδίωξη, η οποία δεν εκτεινόταν σε βάθος, διότι οι οπλίτες που την εκτελούσαν ήταν ήδη καταπονημένοι, ο βαρύς οπλισμός δυσχέραινε την καταδίωξη του αντιπάλου, ο οποίος είχε αποβάλει τον δικό του οπλισμό, και πάντοτε υπήρχε ο κίνδυνος ανασυγκρότησης της αντίπαλης φάλαγγας.⁴

Η διοίκηση και ο έλεγχος της φάλαγγας κατά τη διάρκεια της μάχης ήταν δύσκολη έως αδύνατη. Ο στρατηγός πολεμούσε στο δεξί κέρασ της παράταξης, όπου συνήθως τοποθετούνταν τα πλέον αξιόμαχα τμήματα, και δεν μπορούσε να ελέγχει την πορεία της μάχης και να προβαίνει στις ανάλογες παρεμβάσεις. Άλλωστε, δεν υφίσταται εκείνη την περίοδο η

2. Δεπάστας 1999, 127-132. Σταϊνχάουερ 2001, 40-42. Πολύχρονος 2021, 17-22. Archer 2010, 57-74.

3. Σταϊνχάουερ 2001, 62-63. Δεπάστας 1999, 142-145. Πολύχρονος 2021, 47-70.

4. Hanson 2003, 183-252. Η συζήτηση για τη φάλαγγα οπλιτών είναι σημαντική, με πολλές αντικρουόμενες απόψεις να έχουν διατυπωθεί. Ενδεικτικά, βλ. Kagan, Viggiano 2013.

έννοια της εφεδρείας, ως μιας διαθέσιμης δύναμης που θα επέμβει για να αποσοβήσει μια αρνητική εξέλιξη ή θα εκμεταλλευθεί μια ευκαιρία. Συνεπώς, οι τακτικές κινήσεις κατά τη διάρκεια της μάχης ήταν περιορισμένες και συνήθως περιελάμβαναν την κλίση –στροφή– μίας πλευράς –κατά βάση της δεξιάς–, ώστε να υπερκεράσει την πλευρά του αντιπάλου.

Ο θρίαμβος της φάλαγγας οπλιτών, κατά τις συγκρούσεις των ελληνοπερσικών πολέμων, θα αναδείξει την κυριαρχία του βαριά οπλισμένου πεζικού παρατεταγμένου σε πυκνή τάξη έναντι του ελαφρύτερα οπλισμένου πεζικού, των τοξοτών και του ιππικού. Στον Μαραθώνα, το 490 π.Χ., καταργείται για πρώτη φορά το ενιαίο της παράταξης, αλλά όχι και η παράλληλη τάξη σε σχέση με τον αντίπαλο, και ενισχύονται τα δύο άκρα σε βάρος του κέντρου, ώστε να επιτευχθεί εξίσωση με το μήκος της περσικής παράταξης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση των αθηναϊκών δυνάμεων στα πλευρά και την εξοικονόμηση δυνάμεων από το κέντρο, αποτελώντας μια πρώιμη εφαρμογή των αρχών της συγκέντρωσης και της οικονομίας δυνάμεων. Καθώς το βάρος της σύγκρουσης δίνεται στα πλευρά, με το κέντρο να διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο, η μάχη καταλήγει –μετά την κατάρρευση των πλευρών της περσικής παράταξης– σε ελιγμό διπλής υπερκέρασης του περσικού κέντρου. Στον Μαραθώνα θεμελιώθηκε, αν όχι γεννήθηκε, η τακτική.⁵

Το υψηλό επίπεδο πειθαρχίας και εκπαίδευσης της σπαρτιατικής φάλαγγας θα διαπιστώσουν οι Πέρσες, το 480 π.Χ., στις Θερμοπύλες. Οι Σπαρτιάτες θα εκτελέσουν επανειλημμένα με επιτυχία υποχωρητικό ελιγμό, ώστε να παρασύρουν τους αντιπάλους τους στον στενό χώρο, και με την πυκνή διάταξη της φάλαγγας και την υπεροχή του οπλισμού της να τους εξουδετερώσουν.⁶

Νέα περίοδος για την πολεμική τακτική θα εγκαινιαστεί κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο (431-404 π.Χ.), καθώς στρατιωτικά σώματα, όπως το ιππικό και το ελαφρά οπλισμένο με εκηβόλα όπλα πεζικό, θα συνδυαστούν με τη φάλαγγα οπλιτών.⁷ Για πρώτη φορά θα αμφισβητηθεί η κυρίαρχη θέση του βαριά οπλισμένου οπλίτη στο πεδίο της μάχης. Στη Σφακτηρία, το 425 π.Χ., οι ακοντιστές και οι τοξότες των Αθηναίων, σε συνδυασμό με την αθηναϊκή φάλαγγα, θα εξουδετερώσουν μια απομονωμένη δύναμη 420 οπλιτών της Σπάρτης. Η ευκινησία των οπλισμένων με εκηβόλα όπλα πεζών, σε συνδυασμό με την εκμετάλλευση του εδάφους, ώστε να δημιουργούνται απειλές στα πλευρά και τα νώτα της φάλαγγας, οδήγησαν στην αιχμαλωσία όσων Σπαρτιατών επέζησαν.⁸ Το ίδιο έτος, σε σύγκρουση των Αθηναίων με τους Κορίνθιους, ενώ η μάχη ήταν

5. Πολύχρονος 2021, 104-106. Η Μάχη του Μαραθώνα έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον των μελετητών και, ως εκ τούτου, η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτεταμένη. Βλ. ενδεικτικά τον συλλογικό τόμο Carey, Edwards 2013.

6. Lazenby 2012, 136.

7. Anderson 1973, 149-191.

8. Πολύχρονος 2021, 139-141. Πολύχρονος 2022, 72-73. Lazenby 2012, 163-172.

αμφίρροπη, η επέμβαση 200 Αθηναίων ιππέων οδήγησε στην απώθηση του δεξιού των Κορινθίων και την επικράτηση των πρώτων. Οι Κορίνθιοι δεν διέθεταν ιππικό για να αποκρούσει το αθηναϊκό.⁹ Το 422 π.Χ., στη Μάχη της Αμφιπόλεως, οι Αθηναίοι οπλίτες, τοποθετημένοι σε έναν λόφο, απέκρουσαν δύο και τρεις φορές τους Σπαρτιάτες οπλίτες και υποχώρησαν μόνο όταν τους περικύκλωσε ιππικό και πελταστές.¹⁰ Ήταν πλέον σαφές ότι η φάλαγγα οπλιτών, χωρίς τη συνεργασία και την υποστήριξη από άλλα σώματα, δεν μπορούσε να είναι αποτελεσματική, ιδιαίτερα σε έδαφος που δεν ευνοούσε τη δράση της. Δεν είχε έλθει, όμως, ακόμη η εποχή για να πάψει να είναι το κυρίαρχο σώμα στο πεδίο της μάχης.

Η πολεμική τακτική χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ευελιξία, καθώς η φάλαγγα πραγματοποιεί συχνότερα ελιγμούς και εκτιμάται ότι κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο έχουμε τα πρώτα δείγματα ελέγχου και διοίκησης των στρατευμάτων από τον στρατηγό στο πεδίο της μάχης. Κατά τη Μάχη της Μαντινείας (418 π.Χ.), ο Σπαρτιάτης βασιλιάς προσπαθεί να κλείσει το κενό που δημιουργείται στο αριστερό της παράταξής του με μετακίνηση δυνάμεων από το δεξιό του, αν και οι αξιωματικοί του αρνούνται να συμμορφωθούν σε μια δύσκολα εκτελέσιμη εντολή. Στη συνέχεια, πραγματοποιεί ελιγμό με το δεξιό του, νικά το αντίπαλο αριστερό και στρέφεται εναντίον του κέντρου και του δεξιού που έχουν απωθήσει το δικό του αριστερό.¹¹ Εύστοχα παρατηρεί ο Υποστράτηγος Αναστάσιος Πολύχρονος ότι η πρώτη φορά που ένα τμήμα παραμένει σε εφεδρεία, με την έννοια ότι θα χρησιμοποιηθεί ανάλογα με την εξέλιξη της μάχης, είναι το 415 π.Χ. στη Μάχη στις Συρακούσες.¹²

Η συμμετοχή Ελλήνων μισθοφόρων στις επιχειρήσεις στο πλευρό των Περσών θα φέρει τους Έλληνες σε στενότερη επαφή με τον περσικό τρόπο πολέμου, ώστε να εκτιμήσουν ακόμη περισσότερο τον ρόλο και την αξία των ελαφρύτερα οπλισμένων τμημάτων και του ιππικού. Παράλληλα, θα αξιολογήσουν το σύστημα της επιμελητείας των Περσών, το οποίο τους επέτρεπε να πραγματοποιούν επιχειρήσεις μεγάλων αριθμητικά στρατευμάτων σε μεγάλες αποστάσεις.

Αν η τακτική θεμελιώθηκε στον Μαραθώνα και γεννήθηκε κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, τότε ενηλικιώθηκε από τους Θηβαίους στα Λεύκτρα (371 π.Χ.) και τη Μαντινεία (362 π.Χ.). Στα Λεύκτρα οι Θηβαίοι όχι μόνο αύξησαν το βάθος της διάταξής τους –το είχαν εφαρμόσει και σε άλλες μάχες–, αλλά ενίσχυσαν το αριστερό και όχι το δεξιό πλευρό τους, όπως παραδοσιακά συνέβαινε, στοχεύοντας στο ισχυρό αντίπαλο δεξιό πλευρό. Γνώριζαν ότι εκεί ήταν η ισχύς του αντιπάλου. Είχαν την εμπειρία άλλων μαχών, όπου η ήττα του αριστερού των Λακεδαιμονίων δεν εξασφάλιζε τη νίκη, καθώς το δεξιό τους επικρατούσε του αντί-

9. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 4.42-44.

10. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 5.8-10.

11. Σταϊνχάουερ 2001, 117-118. Πολύχρονος 2021, 106-113.

12. Πολύχρονος 2021, 116-117.

παλου αριστερού και στη συνέχεια ελίσσόταν για να υπερνικήσει και το δεξιό του αντιπάλου τους, ακόμη και αν αυτό έως εκείνη τη στιγμή ήταν νικηφόρο. Ο Επαμεινώνδας δεν έπληξε το ασθενές διά του ισχυρού, ούτε το ισχυρό διά του ισχυρού, αλλά –και αυτή ήταν η πρωτοτυπία του– το ισχυρό σημείο του αντιπάλου με το πολύ ισχυρότερο δικό του. Ταυτόχρονα, οι υπόλοιπες δυνάμεις έμειναν ελαφρώς πίσω, είτε εσκεμμένα είτε λόγω της ορμητικής επίθεσης και του βάθους του αριστερού, σχηματίζοντας εντέλει «λοξή φάλαγγα», επιτυγχάνοντας απλώς την απασχόληση και καθήλωση των αντιπάλων που είχαν απέναντί τους. Στη μάχη σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και το «νέο» όπλο, το βοιωτικό ιππικό, το οποίο απώθησε το αντίπαλο σπαρτιατικό που εισήλθε στις τάξεις της φίλιας φάλαγγας, διαταράσσοντας τη συνοχή της. Παράλληλα, ο Επαμεινώνδας είχε μελετήσει την τακτική των Σπαρτιατών, οι οποίοι προσπαθούσαν να υπερκεράσουν το αριστερό του αντιπάλου τους, και χρησιμοποίησε τον επίλεκτο Ιερό Λόχο προκειμένου να ματαιώσει την κίνησή τους. Για πρώτη φορά στη Στρατιωτική Ιστορία φαίνεται ότι οι ενέργειες στο πεδίο της μάχης κατανέμονται σε μία κύρια και μία δευτερεύουσα προσπάθεια και –όπως στον Μαραθώνα– εφαρμόζονται οι αρχές της οικονομίας και της συγκέντρωσης δυνάμεων.¹³

Την τακτική που εφάρμοσε ο Επαμεινώνδας στα Λεύκτρα θα συναντήσουμε σε πλήρη ανάπτυξη στη Μάχη της Μαντινείας (362 π.Χ.). Ο Επαμεινώνδας θα συγκρουστεί με την αντίπαλη παράταξη που περιελάμβανε Σπαρτιάτες, Αθηναίους, Μαντινείς, Αρκάδες κ.ά., παρατάσσοντας τις δυνάμεις του λοξά, όχι παράλληλα με τη γραμμή του αντιπάλου, αλλά σχηματίζοντας γωνία με αυτήν, κατά τρόπο ώστε το αριστερό του κέρας να είναι πιο κοντά στο αντίπαλο δεξιό, προκειμένου να το προσβάλλει πρώτο και άμεσα. Όπως στα Λεύκτρα, το αριστερό των Θηβαίων είχε πολύ μεγάλο βάθος. Μάλιστα, για να απασχολήσει και να καθηλώσει τις δυνάμεις του αντίπαλου αριστερού, χρησιμοποίησε ιππικό και άμιππους. Για άλλη μία φορά ο Επαμεινώνδας θα συγκεντρώσει δυνάμεις στα αριστερά εις βάρος του δεξιού του, διαχωρίζοντας την κίνησή του σε κύρια και δευτερεύουσα προσπάθεια. Ο θάνατος του σπουδαίου στρατηγού σε αυτήν τη μάχη στέρησε μια πλήρη νίκη από τους Θηβαίους.¹⁴

Οι συγκρούσεις μεταξύ Σπάρτης και Θήβας αποτέλεσαν την εφαρμογή και την αναμέτρηση στο πεδίο της μάχης δύο διαφορετικών επιθετικών ελιγμών: οι Σπαρτιάτες έκαναν χρήση της υπερκέρασης του αριστερού πλευρού του αντιπάλου, ενώ οι Θηβαίοι εφάρμοζαν τη διάρρηξη της δεξιάς πτέρυγας του αντιπάλου. Οι καινοτομίες του Επαμεινώνδα απέδειξαν τη διάρρηξη ισχυρότερη της υπερκέρασης.

Η εξέλιξη της τακτικής, κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα, θα φτάσει

13. Anderson 1973, 261-294. Σταϊνχάουερ 2001, 123-126. Πολύχρονος 2021, 118-128. Για τη Μάχη των Λεύκτρων βλ. στον παρόντα τόμο και το άρθρο του καθηγητή Ανδρέα Καστάνη.

14. Σταϊνχάουερ 2001, 126-128. Πολύχρονος 2021, 128-132.

στο απόγειό της με τον Φίλιππο Β΄ και τον Μέγα Αλέξανδρο. Τη βάση της τακτικής αποτέλεσε η λοξή φάλαγγα, αλλά τον ρόλο της φάλαγγας οπλιτών θα διαδραματίσει το βαρύ ιππικό των εταίρων: το κέντρο βάρους μετατοπίζεται από το πεζικό στο ιππικό, το οποίο αποτελεί το κύριο όπλο κρούσης του Μακεδονικού Στρατού. Όμως, ο στρατός του Μεγάλου Αλεξάνδρου θα αποτελέσει υπόδειγμα συνδυασμού και συνεργασίας των διαφορετικών Όπλων: βαρύ και ελαφρύ πεζικό, βαρύ και ελαφρύ ιππικό. Για παράδειγμα, ο Παρμενίωνας διοικεί την αριστερή πτέρυγα στα Γαυγάμηλα, αποτελούμενη από μικτές δυνάμεις, πεζικό και ιππικό. Η δε φάλαγγα οπλιτών θα αντικατασταθεί από τη μακεδονική φάλαγγα, έναν σχηματισμό με ελαφρύτερη θωράκιση, αλλά μεγαλύτερο σε μήκος επιθετικό οπλισμό, τη σάρισα. Το ελαφρύ πεζικό και ιππικό, οπλισμένα με εκηβόλα όπλα, προστάτευαν τα πλευρά της παράταξης και την κύρια δύναμη κρούσης, παρέχοντας ελευθερία στον Αλέξανδρο να την εμπλέξει όταν αυτός έκρινε ότι οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές. Ο Αλέξανδρος δεν θα μπορούσε να αναπτύξει πρωτοβουλία και να έχει ελευθερία κινήσεων για τον ελιγμό του ιππικού του, αν δεν ήταν ο Παρμενίωνας αριστερά να συγκρατεί τις περσικές δυνάμεις. Η μακεδονική φάλαγγα αποτελούσε μια σταθερή, ασφαλή και ισχυρή βάση γύρω από την οποία μπορούσε να ελιχθεί το μακεδονικό ιππικό. Όπως εύστοχα έχει γραφεί, η φάλαγγα ήταν το «αμόνι» και το ιππικό των εταίρων το «σφυρί». Η στρατιωτική ιδιοφυΐα του Αλέξανδρου, ο οποίος διέκρινε τον προσφορότερο χρόνο και τόπο προκειμένου να εκτοξεύσει την επίθεση του ιππικού του, βάθυνε καταλυτικά στη νικηφόρα κατάληξη της μάχης.¹⁵

Κατά την ελληνιστική εποχή συναντώνται όλα τα χαρακτηριστικά της τακτικής, όπως είχαν διαμορφωθεί από τον Μέγα Αλέξανδρο. Ένα νέο πολεμικό σώμα προστίθεται, εκείνο των πολεμικών ελεφάντων, παρόλο που τα αποτελέσματα της χρήσης του στο πεδίο της μάχης είναι αμφιλεγόμενα, καθώς οι ελέφαντες ήταν συνήθως αποτελεσματικοί εναντίον αντιπάλων που τους συναντούσαν πρώτη φορά στο πεδίο της μάχης, αλλά αν τα μεγάλωσώμα θηλαστικά τρόμαζαν ή τραυματίζονταν μπορούσαν να καταστούν ανεξέλεγκτα και να πλήξουν τη φίλια παράταξη.¹⁶ Η βασική ιδέα της διάταξης των στρατευμάτων θα παραμένει ίδια με εκείνη κατά την περίοδο του Αλεξάνδρου: στο κέντρο τοποθετείται το πεζικό και στα πλευρά το ιππικό.

Στη Μάχη της Παρατακηνής, το 317 π.Χ., ο Αντίγονος Α΄ χρησιμοποίησε λοξή διάταξη και προσπάθησε να υπερκεράσει την αντίπαλη παράταξη, ενώ ο Ευμένης χρησιμοποίησε μία ομάδα ιππέων για να αποσοβήσει την υπερκέρραση – ίσως στο πρότυπο του Ιερού Λόχου. Κατά τη διάρκεια της μάχης ο Ευμένης μετακινεί δυνάμεις από αριστερά προκειμένου να ενισχύσει το δεξιό του πλευρό. Ενώ το κέντρο και το αριστερό της παράταξης του Αντίγονου υποχωρούν, ο έμπειρος στρατηγός εκτοξεύει, στα πρότυπα

15. Σταϊνχάουερ 2001, 163-168. Anson 2010, 51-68.

16. Wrightson 2015, 59-68.

του Αλέξανδρου, μια ορμητική επέλαση ιππικού στο ρήγμα που εντοπίζει να έχει δημιουργηθεί στην αντίπαλη παράταξη.¹⁷ Στη Μάχη της Γάζας, το 312 π.Χ., ο Δημήτριος Α΄ ο Πολιορκητής θα εφαρμόσει λοξή φάλαγγα και θα διαχωρίσει τις δυνάμεις του σε κύρια και δευτερεύουσα προσπάθεια, συγκεντρώνοντας τα καλύτερα και πολυάριθμα τμήματα του ιππικού του στο αριστερό κέρας της παράταξής του.¹⁸

Η Μάχη της Σελλασίας (222 π.Χ.)¹⁹ αποτελεί μία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση στρατιωτικής σύγκρουσης του τέλους της ελληνιστικής περιόδου, καθώς σε αυτή συναντώνται σχεδόν όλα τα γνωστά στοιχεία της εφαρμοζόμενης πολεμικής τακτικής κατά την αρχαιότητα, αλλά και ορισμένοι νεωτερισμοί. Ίσως για πρώτη φορά στη Στρατιωτική Ιστορία σε κατά παράταξη μάχη ο ένας αντίπαλος –Κλεομένης Γ΄– οχυρώνεται σε δύο λόφους με χρήση τάφρων και ανασφάλων. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι ο Αντίγονος Γ΄ ο Δώσων, προκειμένου να αποκτήσει η φάλαγγα μεγαλύτερη ευελιξία στο να μάχεται σε μη ομαλό έδαφος, όπως εκείνο που είχαν καταλάβει οι Σπαρτιάτες, τοποθέτησε ανάμεσα στις τάξεις των φαλαγγιτών τμήματα Ιλλυριών. Αυτός ο μετασχηματισμός της φάλαγγας σε έναν περισσότερο ευέλικτο σχηματισμό ήταν ιδέα που είχε συλλάβει, σύμφωνα με τον Ασκληπιόδοτο, ο Μέγας Αλέξανδρος²⁰ και είχε υλοποιήσει ο Πύρρος. Ο Αντίγονος Γ΄ εφαρμόσε λοξή φάλαγγα, με κύρια προσπάθεια στο δεξιό του, ενώ ο ίδιος παραμένει αριστερά και τηρεί εφεδρεία. Επιτυγχάνει, μάλιστα, να υπερκεράσει και να προσβάλει το αριστερό πλευρό του αντιπάλου του. Όταν τμήματα του κέντρου του Κλεομένη Γ΄ αντεπιτέθηκαν στο δεξιό κέρας του Αντίγονου, ο νεαρός Φιλοποίμην, επικεφαλής του ιππικού, ανέλαβε πρωτοβουλία και εξόρμησε με το ιππικό του –κατά το πρότυπο του Αλέξανδρου– στο κενό της αντίπαλης παράταξης για να προσβάλει τα εχθρικά τμήματα που απειλούσαν το δεξιό του Αντίγονου.²¹

Οι συγκρούσεις χαρακτηρίζονται πλέον από πολλές διαδοχικές φάσεις, υπάρχει καλύτερος έλεγχος και διοίκηση των στρατευμάτων, ευχερέστερη μετάδοση διαταγών για εκτέλεση συγκεκριμένων κινήσεων κατά τη διάρκεια της μάχης, καταμερισμός αποστολών και ίσως μπορούμε να διακρίνουμε μια τάση λιγότερο συγκεντρωτικής διοίκησης, γεγονός που οφείλεται στη μεγάλη αριθμητική δύναμη των στρατευμάτων και την παρουσία στο πεδίο της μάχης πολλών διαφορετικών στρατιωτι-

17. Για τη Μάχη της Παραιτακηνής, βλ. Meeus 2022, 231-233, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

18. Devine 1984, 31-40.

19. Morgan 1981, 328-330.

20. Σταϊνχάουερ 2001, 165.

21. Πλούταρχος, *Φιλοποίμην*, 6.12-6.13: «νικήσας οὖν ὁ Ἀντίγονος ἀπεπειρᾶτο τῶν Μακεδόνων, ἐρωτῶν διὰ τί μὴ κελεύσαντος αὐτοῦ τὸ ἵππικόν ἐκίνησαν. τῶν δ' ἀπολογουμένων, ὡς παρὰ γνώμην βιασθεῖεν εἰς χεῖρας ἔλθειν τοῖς πολεμίοις, μειρακίου Μεγαλοπολιτικοῦ προεμβαλόντος, γελάσας ὁ Ἀντίγονος “ἐκείνο τοῖνυν τὸ μειράκιον” εἶπεν “ἔργον ἡγεμόνος μεγάλου πεποίηκεν”».

κών σωμάτων με τους δικούς τους επικεφαλής. Παράλληλα, συνεχίζει να εφαρμόζεται ο συνδυασμός και η συνεργασία μεταξύ των διαφορετικών πολεμικών σωμάτων. Θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι όταν οι συγκρούσεις πραγματοποιούνταν μεταξύ των ελληνιστικών βασιλείων, η σύνθεση των αντίπαλων στρατευμάτων ήταν παρόμοια, όπως και η εμπειρία των διοικητών τους, πολλοί από τους οποίους είχαν πολεμήσει με τον Αλέξανδρο, συνεπώς, η τακτική είναι όμοια και στην πλάστιγγα της νίκης ή της ήττας βάραινε η πειθαρχία και η εμπειρία του στρατεύματος και –όπως συχνά συμβαίνει στον πόλεμο– η τύχη.

Τα ελληνιστικά βασίλεια θα παραμελήσουν ή δεν θα καταφέρουν να διατηρήσουν μεγάλες αριθμητικά δυνάμεις ιππικού ή ακόμη και όταν θα είναι διαθέσιμες, δεν θα χρησιμοποιηθούν ορθά. Το κέντρο βάρους θα γείρει προς το πεζικό· οι ελληνιστικοί στρατοί, όταν θα έλθουν αντιμέτωποι με τη ρωμαϊκή λεγεώνα, θα βρεθούν σε μειονεκτική θέση, καθώς το ρωμαϊκό πεζικό θα αποδειχθεί περισσότερο ευέλικτο και ικανό να μάχεται σε ανώμαλο έδαφος, το οποίο δεν ευνοούσε τη φάλαγγα. Επιπλέον, οι άνδρες της φάλαγγας υστερούσαν στην ατομική μάχη σε σχέση με τους άνδρες της λεγεώνας. Παράλληλα, λάθη τακτικής και αδυναμίες διοίκησης στο πεδίο της μάχης θα οδηγήσουν στην επικράτηση των Ρωμαίων.²²

Μέσα από τη σύντομη επισκόπηση που προηγήθηκε, διαπιστώσαμε ότι στην Αρχαία Ελλάδα η πολεμική τακτική θεμελιώνεται και εξελίσσεται: από την κατά μέτωπο σύγκρουση δύο αντίπαλων σχηματισμών, αποτελούμενων από βαριά οπλισμένους πεζούς, υλοποιείται σταδιακά μετάβαση σε τακτική που περιλαμβάνει ελιγμούς και αξιοποίηση και άλλων πολεμικών σωμάτων, των οποίων η δράση συνδυάζεται με εκείνη της φάλαγγας. Αρχές της πολεμικής τακτικής που περιγράφηκαν και τυποποιήθηκαν κατά τους νεότερους χρόνους έκαναν την εμφάνισή τους και εφαρμόστηκαν κατά τις μάχες της ελληνικής αρχαιότητας: οικονομία και συγκέντρωση δυνάμεων, λογική διάταξη, κύρια και δευτερεύουσα προσπάθεια, υπερκέρραση και διάρρηξη ως μορφές επιθετικού ελιγμού, ενώ πολύ σημαντικό είναι ότι από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και μετά εμφανίζεται ο συνδυασμός στο πεδίο της μάχης διαφορετικών στρατιωτικών σωμάτων. Επίσης, σημαντική είναι και η εξέλιξη στη διοίκηση, αφού διαπιστώνεται ότι ο επικεφαλής έδινε εντολές κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης, δηλαδή υπάρχει μία βασική μορφή διοίκησης και ελέγχου των στρατευμάτων. Την περίοδο που εξετάσαμε, το βαρύ οπλισμένο πεζικό παραχωρεί την κυρίαρχη θέση του στο πεδίο της μάχης στο βαρύ ιππικό των Μακεδόνων και των Διαδόχων και στη συνέχεια παρατηρείται νέα στροφή στο πεζικό και τελικά στην ευέλικτη ρωμαϊκή λεγεώνα. Τέλος, δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι η πολεμική τακτική εξελίσσεται, προσαρμόζεται ή γίνονται προσπάθειες προσαρμογής της και όταν μια τακτική αποδεικνύεται επιτυχής, οι Έλληνες την υιοθετούν, την εφαρμόζουν κατ' επανάληψη, αλλά και τη βελτιώνουν.

22. Σταϊνχάουερ 2001, 166-168.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, J.K., 1973, *Πολεμική τέχνη επί Ξενοφώντος*, μτφρ. Δ.Θ. Συκάς. Αθήνα.
- Anson, E.M., 2010, «The introduction of the “Sarisa” in Macedonian Warfare», *Ancient Society* 40, 51-68.
- Archer, R., 2010, «Chariotry to Cavalry: Developments in the Early First Millennium» στο G.G. Fagan, M. Trundle (επιμ.), *New Perspectives on Ancient Warfare*, Leiden – Boston, 57-79.
- Carey, C. – Edwards, M. (επιμ.) 2013, *Marathon – 2,500 Years. Proceedings of the Marathon Conference 2010* (Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement 124), London.
- Chaniotis, A., 2005, *War in the Hellenistic world: a social and cultural history*, Oxford.
- Clausewitz, C., 1960, *Η φιλοσοφία του πολέμου*, μτφρ. Γ. Γαζής, Αθήνα.
- Devine, A.M., 1984, «Diodorus’ Account of the Battle of Gaza», *Acta Classica* 27, 31-40.
- Hanson, V.D., 1988, «Epameinondas, the Battle of Leuktra (371 B.C.), and the “Revolution” in Greek Battle Tactics», *ClAnt* 7, 190-207.
- Hanson, V.D., 2003, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου. Η αποφασιστική μάχη στην Κλασική Ελλάδα*, μτφρ. Μ. Μπλέτας, Αθήνα.
- Heckel, W. – Naiden, F.S. – Garvin, E.E. – Vanderspoel, J. (επιμ.) 2021, *A Companion to Greek Warfare*, Hoboken, NJ.
- Kagan, D. – Viggiano, G.F. (επιμ.) 2013, *Men of bronze: hoplite warfare in ancient Greece*, Princeton – Oxford.
- Lazenby, J.F., 1993, *The Defence of Greece 490-479 B.C.*, Warminster.
- Lazenby, J.F., 2004, *The Peloponnesian War: a military study*, London – New York.
- Lazenby, J.F., 2012, *The Spartan Army*, Barnsley.
- Luginbill, R.D., 1994, «Othismos: The Importance of the Mass-Shove in Hoplite Warfare», *Phoenix* 48, 51-61.
- Meeus, A., 2022, *The History of the Diadochoi in Book XIX of Diodoros’ Bibliothēke. A Historical and Historiographical Commentary*, Berlin – Boston.
- Morgan, J.D., 1981. «Sellasia Revisited», *AJA* 85, 328-330.
- Pritchett, W.K., 1971-1991, *The Greek State at War*, I-V. Berkeley – Los Angeles.
- Wrightson, G., 2015, «Macedonian Armies, Elephants and the Perfection of Combined Arms» στο Howe, T. – Wrightson, G. – Garvin, E.E. (επιμ.), *Greece, Macedon and Persia. Studies in Social, Political and Military History in Honour of Waldemar Heckel*, Oxford – Philadelphia, 59-68.
- Δεπάστας, Ν.Σ., 1999, *Στρατιωτική οργάνωση και πολεμική τέχνη των Αρχαίων Ελλήνων (1600-146 π.Χ.)*, Αθήνα.
- Πολύχρονος, Α., 2021, *Οι αρετές του οπλίτη και η ηθική του πολέμου*, Θεσσαλονίκη.

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Πολύχρονος, Α., 2022, *Οι ψυχολογικές επιχειρήσεις στον Πελοποννησιακό Πόλεμο*, Αθήνα.

Σταϊνχάουερ, Γ., 2001, *Ο πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα.